

Skrattet som förlöser

Vad är det för roligt med den här vitsen som började cirkulera för några år sedan? En tysk, en japan och Bellman är ute på promenad. Plötsligt piper det till, tysken tar fram en tunn silverpenna och börjar prata i den – uppenbarligen en extremt liten mobiltelefon. Promenaden fortsätter, det piper igen. Japanen plockar ut en stifttand och pratar i den – uppenbarligen en ännu mindre mobiltelefon. Bellman känner sig pressad och måste hitta på något. Han presterar en stor fjärt och frågar: Är det någon som har papper – jag tror det kommer ett fax!

Vitsen med vitsarna

Björn Roos har i sin avhandling »Vitsen med vitsarna» 1986 beskrivit att vitsen ingalunda roar villkorslöst utan i varje samhälle också fyller rollen att fostra nya medlemmar till delaktighet i den rådande kulturen. Vitsar kan klassificeras. Gemensamt för dem alla är att de på något vis bryter mot normer, påvisar inkongruens och absurditeter.

Inledningsvitsen är vald därför att den illustrerar flera välkända principer för vitsen. Bellman förekommer ofta i barnvitsar och beskrivs som en folkhjärte, med naiv godmodighet men ofta med inslag av analhumor. Bellmans motsvarigheter finns i andra länder – i Finland som Pekka, i Hamburg Klein-Erna och i Wien Graf Bobby. Vitsen illustrerar vidare ett vanligt grepp, den så kallade övertrumfningen. Förväntningarna ökar undan för undan, och den klassiska trestegsraketen kulminerar med fjärten. I vitsen finns också det typiska inslaget att driva med andra folkgrupper. Tyskar och japaner är kända för att vara högteknologiska, och här i vitsen driver man denna teknologi in absurdum. Eller är det inte så absurt längre? Och vitsen kulminerar med en blandning av teknologisk absurditet och kiss- och bajshumor. Det är uppenbart att vitsen går att tidsbestämma på några

år när – det är trots allt inte så länge sedan mobiltelefoner och faxar blev allmänt gods. Björn Roos ger vitsen en definition i sin avhandling: En relativt kort, fiktiv, i regel enepisodisk berättelse, där inkongruens föreligger och där berättelsen slutar abrupt med en skattframskallande poäng.

Analys av humor och skatt

Peter Berger är professor i Boston och har skrivit många böcker om sociologi och religion, och övertalades – så beskriver han det i alla fall i sitt förord – att skriva en bok om det förlösande skattet (Peter L. Berger: *Redeeming laughter, the comic dimension of human experience*. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1997). Med humor och förlösande formuleringsteknik analyserar Berger humorns, skattets och komikens villkor i den mänskliga tillvaron.

Berger sysselsätter sig först med att diskutera vad som egentligen är humor och komik. Det finns naturligtvis fysiologiska förklaringar till skattet, och det är intressant att konstatera att från neurologisk synpunkt har skatt och gråt sina nervkärnor närläget placerade i hjärnan. Skattet har beskrivits som inre joggning, en psykisk storstädning eller en sexuell orgasm. I den svenska nationalencyklopedin beskrivs humor som »känslan av välbefinnande (markerat av skatt eller inre leende) (som bottnar i en känsla av överlägsenhet hos humorkonsumenten, som inser att hon behärskar situationen, det vill säga bägge de regelsystem som kolliderar)». Humor och komik är alltså i många avseenden exempel på inkongruens, och den som skattar är medveten om det absurda i den beskrivna situationen.

I trista fysiologiska termer kan skattet beskrivas så här: Ett skatt består av spasmodiska kontraktioner av zygomaticusmuskulaturen och hastig avslappning av diafragma tillsammans med kontraktioner i stämband och svalg. Skatt skiljer sig från leende på så sätt att ett leende inte behöver avbryta pågående andning.

Peter Berger konstaterar att om vi tänker efter finns det komiska element i varje del av vår vardag. Även i en mor-

Sammanfattat

- Vetenskapliga undersökningar har visat att humor har läkande effekter. Med utgångspunkt i boken »Redeeming laughter, the comic dimension of human experience» av Peter L. Berger reflekterar Stephan Rössner här över skattet och olika former av humor.

gontrött barnfamilj händer det lustiga saker redan före frukost: att sömnigt sätta på sig tofflorna fel, att gå in i duschen innan varmvattnet hunnit fram, att bränna det rostade brödet är extremt vardagliga exempel på inkongruens som vi ofta inte ens förmår att registrera som särskilt roliga. Uppenbarligen har vissa av oss större möjligheter att se inkongruensen i tillvaron. Detta renodlas naturligtvis av många stå upp-komiker som kan få en publik att vrida sig av skatt genom att berätta extremt banala och triviala händelser ur vardagslivet, men i varje ögonblick finna och förstora det absurda.

Bara människor skattar

Förmågan till skatt tycks vara en mänsklig egenskap, och även om man kan se en lekfullhet hos vissa djur är det tveksamt om de egentligen har en förmåga till leende och skatt. Forskarna har länge diskuterat huruvida djur verkligen skattar. När apor grimaserar är detta visserligen ett beteende som liknar det mänskliga leendet. Berger konstaterar dock, med humor, att ännu har ingen apa skattat åt en politisk vits eller åt en absurd situation på zoo.

Det mänskliga leendet är en diminutivform av skattet – på franska heter leende *sourire* och på tyska *Lächeln*, vilket även språkligt antyder att vi diskuterar samma företeelse om än i förminskad form. Humorn och komiken ger oss rätt att fly från den verkliga världen och finna en ursäkt. Det slitna uttrycket »det var bara på skoj» antyder ju att man förväntar sig att bli ursäktad för något som

Författare

STEPHAN RÖSSNER

professor, överviktsenheten, Hud-
dinge Universitetssjukhus.

var avsett att vara komiskt och därför inte förtjänade ett seriöst eller aggressivt bemötande. På motsvarande sätt utgör ju leken en form av flykt från verkligheten och en kreation av en fantasivärld. Den holländske historikern Huizinga har till exempel föreslagit att Homo ludens, den lekande människan, har utvecklat sin kultur och sitt språk just genom leken.

Även om det finns likheter mellan lek och skratt finns det också olikheter. Båda företeelser är ju »onödiga» för vår överlevnad, men leken skiljer sig från skrattet i flera avseenden. Leken i sig behöver inte leda till skratt vare sig hos dem som leker eller hos dem som ser på, och det behöver inte finnas något humoristiskt över lekande människor. Leken kan beskrivas som ett kliv från vardagslivet in i en fantasivärld, som ett in-termezzo.

Komiken är mera exklusivt mänsklig än leken, för även om djur kan leka kan de inte skratta eller göra vitsar. Leken måste konstrueras, byggas upp och initieras med regler och redskap, men har också ett slut. Även om komiken kan konstrueras, vilket naturligtvis ofta är fallet, kan komik uppstå spontant ur en helt oförutsebar situation. Leken är en aktivitet, komiken är en unik mänsklig perception.

Detta betyder naturligtvis i sin tur att vad som är komik på ett ställe kanske inte alltid uppfattas som roligt någon annanstans. »Vad som är sanning i Berlin och Jena är bara dåligt skämt i Heidelberg.» Bergers analyser av humoristiska berättelser i till exempel Sydostasien visar hur svårt det är för oss västerlänningar att se den komiska dimensionen i dessa kulturer.

Alltför många föreläsare från väst har gjort bort sig när de konstaterat att deras spirituella vitsar, inströdda i föreläsningarna, har fallit platt till marken i öster. Men taoisterna har också producerat en omfattande humoristisk skola, i många fall mera som filosofiska skämt. Mästaren Chuang som dog cirka 280 f Kr har i sina skrifter efterlämnat många »skämt» som vi västerlänningar har svårt att uppfatta. Han sover och drömmer att han är en fjäril och vet inte att han är Chuang. Plötsligt vaknar han och är Chuang, men vet inte längre om han är Chuang som drömmer att han är en fjäril eller en fjäril som drömmer att han är Chuang. Något att skratta åt? Men uppenbarligen fyller denna berättelse det tidigare kravet på inkongruens som skrattutlösande faktor.

Förlöjligandet

Humorn och komiken vänder sig gärna mot grupper tacksamma att förlöjliga. Den klassiska skrattframkallande vitsen handlar ju ofta om begreppet

upp som en sol och ner som en pannkaka. Kungligheter, biskopar, läkare och advokater som gör bort sig väcker alltid glädje, även om vi idag kanske uttrycker det i mera sofistikerade former än att se kejsaren vandra utan kläder eller biskopen snubbla i lerpölen. Sexualitet är naturligtvis ett tacksamt ämne vilket redan Freud diskuterade i sitt arbete om humorn och det omedvetna som publicerades 1905. Freud renodlar framför allt sambanden mellan skämt och drömmar, igen ett exempel på den inkongruens som ofta är humorns förutsättning.

I Bergers bok är många av de omfattande humoristiska exemplen hämtade från den judiska världen, och Berger diskuterar i ett speciellt kapitel vilka yttre omständigheter som kan ha gjort den typiska judiska vitstraditionen så utvecklad. Yttre tryck, behovet av en gemensam norm att hålla sig till inför påfrestningarna och en förmåga att se ljuspunkter i de ofta dystra kapitlen i judarnas historia ser Berger som drivkraften. Medan andra religioner har tillbett sin gud hör det till den judiska traditionen att man argumenterar med honom, som till exempel mjölkutköraren Tevye i berättelserna av Sholem Aleichem, en av de största författarna av jiddischlitteratur. Tevye, som senare skulle bli spelman på taket, illustrerar juden för vilket det mesta i världen går snett. Även den dag när han lycklig återvänder hem från marknaden efter att ha sålt sina mejeriprodukter blir han biten av flugorna. När judarna beskrivs som det utvalda folket så svarar den cyniska juden »och varför skulle han just hacka på oss?».

I det judiska vardagslivet finns många klassiska teman att driva vilt med. Kombinationen psykoanalys och den överväldigande judiska moderskärleken belyser Berger med följande exempel: Två mammor samtalar, och den ena berättar att numera går hennes son i psykoanalys. Analytikern har kommit fram till att han tycks lida av ett Oidipuskomplex. Till vilket den andra kvinnan svarar: Oidipuskomplex och Oidipuskomplex – vad spelar det för roll så länge han älskar sin mamma!

Olika former av humor

Berger går i sin bok igenom helt olika former av humor, och talar om den godartade, underhållande humorn, tragikomedin, den intellektuella leken, det satiriska vapnet och slutligen darskåpen.

Snäll och godartad humor illustreras till exempel av PG Wodehouses otaliga böcker. Wodehouse skrev över 100 böcker under sin livstid och gav sig själv i 90-årspresent en nyskriven bok. Många av dem handlar om den charme-

rande imbecille aristokraten Bertie Wooster och hans ständige hjälpreda Jeeves. Man skrattar åt de märkliga förvecklingarna, inkongruensen mellan det sätt herre och tjänare ser på livet och formuleringstekniken. Men även om Bertie är korkad finns det inget elakt över beskrivningen av honom. På samma sätt beskriver Berger Lehar-opereterna som lustiga och oförargliga, trots att de porträtterar överklassen kring Wien vid sekelskiftet, när politiska, psykologiska och konstnärliga strömningar kunde ha givit även operettmusiken helt andra förutsättningar.

Tragikomiken illustreras främst av de judiska berättarna som staplar missöde på missöde och ändå lyckas utvinna någonting komiskt av de hopplösa situationerna. I en av Tevyes berättelser konstaterar byäldsten att nu har myndigheterna beslutat att det skall vara en pogrom. Om det skall vara en pogrom är det lika bra att de slår sönder Tevyes fönster, för om någon förbiresande ser att det inte har blivit någon skada i byn så har det inte varit någon pogrom – och då kan det gå ännu värre för alla andra... En författare som i modern tid har tagit upp den jiddiska berättartraditionen är Isaac Singer, som kom från Warszawa till USA i mitten på 1930-talet. I motsats till Aleichems författarskap är Singer mer besatt av sexualitet, men beskriver i princip samma tragikomiska livsöden som sin jiddiske föregångare.

Den slagfärdiga humorn är av ett helt annat slag. Oscar Wilde är självfallet typexemplet på denna form av humor, och har levererat otaliga »punch lines». Wilde säger själv i sina texter att all konst är värdelös och renodlar dandyns nihilistiska inställning till tillvaron. Här ligger ofta inkongruensen i ordsammanställningarnas absurditet, och de väl tillrättalagda överraskningarna (unga män vill vara trogna men kan inte, gamla män vill vara otrogna men kan inte osv). En liknande form av elegans finns till exempel i många av Olle Hedbergs nu bortglömda böcker, där salongskonversationen i den övre medelklassen ofta utgör fyrverkerier av sådana spirituella repliker.

Men medan den föregående formen av humor enbart är ögonblickets bländverk och suffléer dömda att sjunka samman inom några sekunder efter presentationen, är satiren som komiskt vapen en klart mera malignt avsedd variant. Satir som komisk konst har sitt ursprung redan hos grekerna, och fablerna, från de klassiska till Orwells »Animal farm», är exempel på satiriska verk med klart riktad udd. Berömd är till exempel Jonathan Swifts »Modest proposal», där han föreslår att irländska barn kan användas som

mat för att avlasta den pågående hungersnöden i Irland. Orwells svindande kritik av misslyckad demokrati är odödliggjord i kommentaren att »alla djur är lika, men vissa djur är mera lika än andra».

Slutligen beskriver Berger den klas-siska dårskapen som en form av komik. Berger påminner oss om att det latinska ordet absurdum bokstavligen betyder »ur dövhet». Absurda handlingar är därmed oförståeliga. Att se på en TV-film med ljudet avstängt ger återigen en inkongruens känsla och därmed komik. Dåskapen, karnevalen, de inverterade sociala relationernas begränsade tid har i många kulturer fungerat som ventiler för att tillåta ett i övrigt repressivt system att fungera under resten av året. Visst låg det säkert någonting komiskt i den gamla traditionen att husbondefolket på julafton serverade sina anställda mat, när spelreglerna var omkastade under resten av året. Och visst fanns det någonting befriande i karnevalernas möjligheter att i maskernas skydd ägna sig åt att förtala överheten och även hänga sig åt en sexualitet, som norm-verket i övrigt inte lämnade utrymme för.

Medicin och humor

Har då komik och humor något med medicin att göra? Ja, humor har läkande effekter vilket faktiskt har påvisats i objektiva medicinska vetenskapliga undersökningar. Med humor har till exempel läkaren Lars Ljungdahl behandlat smärtpatienter med god framgång, och humorkurser anordnas numera systematiskt. Den amerikanska filmen »Patch Adams» berättar sannsagan om studenten som i sin läkarutbildning försöker renodla humorn till sin medicinska arsenal – och som självfallet motarbetas av det medicinska etablissemanget.

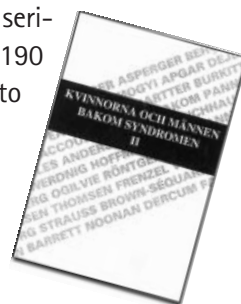
I Norden har läkarna nyligen tagit initiativ till att bilda ett nordiskt sällskap för medicinsk humor, där man något bekymrat konstaterade att inte en enda finne hade infunnit sig till det danska evenemanget. Den danske filosofen Harald Høffding har beskrivit humor som ett ädelt uttryck gentemot medmänniskorna och framhållit att man inte skrattar åt utan med människor, åtminstone under förra århundradet. Men när vi idag lyssnar på läkarhumor är den inte sällan cynisk, aggressiv, satirisk, tragikomisk – och har många av de kvaliteter som Berger tagit upp i sin undergruppering av skilda humorformer. Samfundet äldre läkare, med den humoristiska förkortningen SÄL, publicerade för många år sedan en vitsbok, som tillkom när de äldre kollegorna var strandsatta på en charterflygplats och fördrev tiden med

att berätta historier för varandra. Nedslagen konstaterar man att dessa historier sällan är roliga. I den gamla läkarsynen var patienten ingen medaktör, och många av vitsarna bygger på att man skrattar åt och inte med korkade sjuka människor. Sådant kallas för lyteskomik.

Det är tänkbart att det allmera uppskrivade kravet att klara sjukvårdens realiteter leder till att vi till och med inom vården förlorar vår förmåga att använda humor och komik på ett positivt konstruktivt sätt. Många i vården som idag slår upp Dagens Medicin, Landstingsvärlden eller Läkartidningen kommer att finna så mycket inkongruens och absurditet, att den cyniska humorn kan synas vara den enda vägen ut. Visst vore det roligare för patienternas skull om vi också kunde odla en positiv, vänlig, oförarglig och skrattretande humorförmåga i det dagliga umgänget med våra sjuka. •

Boken "Mannen bakom syndromet" har fått en efterföljare: "Kvinnorna och männen bakom syndromen" med 70 artiklar som publicerats i Läkartidningen under 1990–1996. Den tar upp namn som Asperger, Bichat, Fanconi och Waldenström. Här finns också män "bakom metoden", exempelvis Doppler och Röntgen.

Denna nya bok omfattar 248 sidor och är rikt illustrerad, även med färgbilder. Därtill finns en sammanställning (i förminskat utförande) av de uppskattade tidningsomslag som hör till serien. Priset är 190 kronor + porto (60 kronor).

Männen och kvinnorna bakom syndromen

Beställer härmed.....ex
av boken

.....
namn

.....
adress

.....
postnummer

.....
postadress

Insändes till **LÄKARTIDNINGEN**
Box 5603
114 86 Stockholm

Faxnummer: 08-20 74 35

www.lakartidningen.se
under särtryck, böcker